מהו ה"פוליטי"

עדי אופיר
המכון להיסטוריה ופילוסופיה של המדעים והרעיונות ע"ש כהן, אוניברסיטת תל־אביב

מאמר זה הוא קטע מחיבור מקיף יותר המנסה להשיב על השאלה שבכותרת. הוא מנסה להגדיר את ה"פוליטי" — שם תואר שהפך למושג.[1] אני מבקש הגדרה מופשטת וכללית ככל האפשר, שמניחה הנחות מעטות ככל האפשר על ההיסטוריה של השלטון ושל הקיום הפוליטי. היא אמורה להיות כללית מספיק כדי לחשוב באמצעותה את ההיסטוריה של הפוליטי ואת ההיסטוריוּת שלו, כלומר כדי להצביע על הקטגוריות שלהן צריך "לעשות היסטוריזציה".

שמיט פתח את הטקסט המפורסם שלו על מושג הפוליטי במשפט הזה: "מושג המדינה מניח את מושג הפוליטי".[2] אני מבקש להפוך את היוצרות: מושג הפוליטי מניח את מושג המדינה, וביתר דיוק — את מושג השלטון. לכן דיון בפוליטי צריך להתחיל מן השאלה מהו שלטון.

א.

מאז ומעולם עסקה התיאוריה הפוליטית בשלטון. היא דיברה בו במונחים שונים: sominion, domination, power, ממשלה ומשטר. השימוש הנכון במונחים בתוך ההקשרים ההיסטוריים השונים של התיאוריה הפוליטית אינו יכול להיעשות בלי לפרוש רשת מושגית שלמה ולעקוב בדייקנות אחרי הבחנותיה. יש להיזהר מפני מקרים של שיתוף השם בין תיאוריות שונות שמרחקים של זמן ותרבות מפרידים ביניהן, מפני שבשיתוף השם עצמו אין כדי ללמד כלום. אבל שני מרכיבים משותפים מאפיינים את כל השימושים האלה, אולי בלי יוצא מן הכלל: שלטון הוא יחס בין עליונים לכפופים; שלטון הוא מוסד. שני המרכיבים האלה כרוכים זה בזה לבלי הפרד: יחס העליונות (או הכפיפות) מעוגן כמוסד והמוסד מַבְנה ומשכפל יחס של עליונות/כפיפות. בגלל האופי המוסדי שלו שלטון נבדל **משליטה**, מונח המציין

[1] טקסט זה הוצג בפעם הראשונה בכנס השני של קבוצת הלקסיקון למחשבה פוליטית "מעבר לאופק המחשבה הליברלית", בתל־אביב בנובמבר 2008. גרסה שלמה ומפותחת יותר תתפרסם באחד הגיליונות הקרובים של *מפתח: כתב עת לקסיקלי למחשבה פוליטית*, שיראה אור בשנה הבאה.

[2] Carl Schmitt, 1996, *The Concept of the Political*, Chicago: The University of Chicago Press, p. 19. ההגדרה של שמיט לפוליטי היא למעשה הגדרה של שלטון פוליטי. ההגדרה שאני מציע מבוססת על ההנחה, שלא אוכל לפתחה כאן באופן מניח את הדעת, שכדי לחשוב גם את הפוליטי וגם את השלטון יש לחשוב אותם מתוך ההבדל ביניהם.

מצב או אפקט של יחסי כוח. מרכיב של שליטה מצוי בכל שלטון, אבל שום שלטון איננו מתמצה בשליטה והוא מתקיים גם כשהוא מאבד שליטה, חסר שליטה או מוותר על שליטה בתחומים מסוימים. שלטון הוא **מיסוד** של יחסי שליטה, והמיסוד כולל מרכיב שאינו חלק מן השליטה עצמה ואינו נגזר ממנה. צורות שונות של מיסוד יחסי השליטה יצוינו כאן באמצעות המונח משטר (regime).

שלטון הוא המוסד החברתי הנחשב אחראי — בדרך כלל באמצעות הפעלה מסוימת של כוח — להסדרה מתמשכת של יחסי גומלין שמעורבים בהם רבים: קודם כל יחסי כוח המאפשרים כפיפות לשלטון, אבל גם יחסי חליפין מסוגים שונים, תקשורת, יחסי מין וכיוצא באלה. במובן הכללי ביותר שלה, הסדרה היא הכפפה של רבים לאותן תבניות של יחסים, שחלקן או כולן נתונות בתוך סכֵמה קבועה פחות או יותר (לזמן מה לפחות) של יחסי כפיפות בין רבים למעטים. הסדרה היא תמיד גם הקבצה. תבנית היחסים חלה על רבים אלה ולא על אחרים. הרבים כפופים יחד לאותו שלטון או לאותם שלטונות. השלטון, בעצם קיומו, מקבץ רבים ומפריד — וזה העיקרון הראשון של כל הסדרה ושל כל שלטון — בין הכפופים לו לבין אלה שאינם כפופים לו. בזכות עיקרון זה, השלטון הוא המכנה המשותף הקטן ביותר וההכרחי בין אלה שעל הסדרת היחסים ביניהם הוא מופקד: הם שותפים לכל הפחות לאותה הסדרת יחסים. כשמוצגת בפומבי בעייתיות בשלטון, חלק מן הרבים האלה הופכים לציבור פוליטי. וכן להפך, רבים הופכים לציבור פוליטי באמצעות יחסם הבעייתי לשלטון.

השלטון הוא **ממד מדומיין** של מעשי השררה שהנשלטים נוהגים לייחס לנציגי השלטון — אותם בעלי שררה ממשיים שמייחסים להם סמכות להפעיל סוגים שונים של כוח. כמו בכל מוסד, הממד המדומיין יוצר זיקה בין בעלי סמכות רבים לבין מקור סמכות אחד, בין בעל הסמכות הממשי לבין **מבנה כללי, כולל** ואחדותי של הסמכה להפעיל כוח, שמייחסים לו בדרך כלל הירכיה וקודקוד הניתנים לזיהוי. פעולת הכושר המדמה נדרשת משום שהזיקה, המבנה הכולל והאחדותי וההירכיה בתוכו אינם נתפסים במישרין מתוך עצם נוכחותם של בעלי הסמכות או המתיימרים לה, או מעצם פעולתם. הזיקה בין בעל הסמכות הפועלת לבין מבנה כללי וההירכיה בין בעלי סמכות שונים מטעם השלטון ניתנות בעיקרון לשחזור בכל מפגש עם נציגי השלטון. שחזור כזה יעניק לסמכות אישור מחדש ויחזק את הציפייה לקיומה של זיקה כזאת במפגש הבא.

דמיון זה של השלטון הוא תנאי לפרובלמטיזציה שלו ולכן תנאי להופעת הפוליטי. בלי הממד המדומיין של השלטון כל מפגש עם נציג שלו היה הופך לאירוע של השתלטות, ואילו בדרך כלל המפגשים האלה הם הפעלה מחדש של יחסי כפיפות ומרות מוכרים בין שלטון לנשלטים. כשמדמים את השלטון, או כשמדמים את בעל השררה כנציג השלטון, מצמצמים את הצורך בהשתלטות מחדש, מפני שאפילו במקרים שבהם כופרים בלגיטימיות של השלטון מכירים בכך שנציגיו הם בעלי הסמכות בפועל, ואם לא יצייתו להם הם עלולים להפעיל אלימות הנחשבת, בעיניהם לפחות, חוקית או לגיטימית.

ברגע שהשלטון או אחד מפניו מוצגים בפומבי כבעייתיים, הרבים שהם נמעני ההיגד הפומבי מופיעים בעיני עצמם — במובלע או במפורש — בזיקתם לשלטון. הם מופיעים כציבור של שותפים, שכן כאמור הם שותפים לפחות בדבר אחד, בשלטון שעל ידו הם מוּסדרים. הפרובלמטיזציה של השלטון, החיונית להופעת הפוליטי, עשויה להתייחס לכל היבט של היחסים שהשלטון מסדיר או אמור להסדיר.

להציג את השלטון או את היחסים המוסדרים על ידו כבעייתיים פירושו לקטוע את הנוכחות המובנת מאליה שלהם, או את האוטומטיות של החזרה שמאפשרת את ההסדרה. החזרה נקטעת על ידי ההיגד הפוליטי, ומופיעה שאלה, תביעה או קובלנה שלפיה החזרה לא ראויה או לא רצויה ובכל מקרה לא הכרחית. אפשרויות אחרות לפעולה מופיעות וקוטעות את החזרה, והן מוצגות בפומבי כאפשרויות של רבים: הן מוצעות לרבים או נתבעות על ידם. הבעייתיות הנחשפת נוגעת לחזרה לא מובנת מאליה של יחסי הכפיפות ושל כל יחסי הכוח המתקיימים בחסותם. זו בעיה של השלטון כמובן, אבל גם של כל אלה שהשלטון הוא המכנה המשותף שלהם ואשר שותפותם ביחסי הכפיפות מונחת על כף המאזניים בכל פעם שהשלטון מוצג בתור בעיה.

הפוליטי הוא אפוא **תכונה שאותה מגלמים או עוטים אירועים, מעשים, חפצים ויחסים כשהם מעורבים בפרובלמטיזציה פומבית של השלטון או של יחסי הכוח המוסדרים על ידו.** אפשר לייחס פוליטיות לכל דבר: שיר, מכשיר, פיהוק, חיבוק, גוף ערום או מרוטש, בצורת או שעמום. אבל לא די לומר "זה פוליטי". כדי שדבר־מה יהיה פוליטי צריך שתתקיים בו או באמצעותו פרובלמטיזציה פומבית של השלטון או של יחסי הכוח שהוא מעורב בהסדרתם או אמור להיות מעורב בה. מישהו או משהו צריך להצביע על הדבר וגם להצביע באמצעות הדבר על השלטון ולהציג אותו או את אחד מפניו כבעייתי.

כך בדיוק קורה גם כשמציגים דבר מה כ"לא פוליטי". להציג עניין כלא־פוליטי פירושו לשלול ניסיון להסדיר אותו במסגרת היחסים שמסדיר השלטון, כמו לומר: הנה מה שהשלטון לא אמור להסדיר או אמור שלא להסדיר. די בכך כדי להציג את השלטון או אחד מפניו כבעייתי. הפוליטיות של העניין נשמרת גם כשהיא נשללת בהיגד המפורש "זה לא פוליטי". אף על פי ששניהם מבקשים להשיג תוצאות הפוכות (להציג עניין לדיון פומבי או להוציאו מדיון כזה, לחשוף את יחסי הכוח הפועלים או להדחיקם, להקשות על הכרעה או להפוך אותה לעניין פרטי או מקצועי או טכני) — ההיגד "זה פוליטי" וההיגד "זה לא פוליטי" הם אופנים שקולים פחות או יותר למעין הטבלה של העניין הנדון לַפוליטי. מכאן לא נובע שהכול פוליטי אלא רק שכל עניין יכול להיעשות לפוליטי, לעבור פוליטיזציה או דה־פוליטיזציה.[3]

עניין יכול להיות פוליטי גם אם לא מצביעים עליו בתור שכזה. די שישמש מצע לארטיקולציה של השלטון כבעייתי. כשעניין חדש יחסית, הרגלי צריכה למשל, יופיע עד

[3] ראו את מאמרו של יהודה שנהב בגיליון זה וההפניות לפוקו שם.

מהרה מישהו שיאמר ״זה [לא] פוליטי״. כשעניין נחשב פוליטי במובהק, סדרי הבחירות למשל, אין צורך בהצבעה המטבילה, כיוון שהפוליטיות נתפסת כמובנת מאליה והיא חלק מן המשא ומתן והמאבק על הסדרתו. במקרים האלה נדמה שיש תחום מוגדר שהעניין המוכר כפוליטי שייך אליו, תחום העניינים שאין צורך באקט מיוחד של הטבלה כדי שיופיעו בגדר פוליטיים. נדמה שפוליטי הוא שם של תחום, למשל התחום שבו עוסקים באופן פומבי במה שמשותף וזקוק להסכמה או לאישור של הרבים. אך מה שחשוב במרחב התָחום הזה הוא מה שאינו אמור להיות כלול בו על פי עיקרון (שכמובן נקבע ומוגדר תמיד בנסיבות היסטוריות־תרבותיות מסוימות). שכן, ברגע שהלא־פוליטי בעיקרון נחשף ומוצג ככזה הוא נעשה כבר לפוליטי. אם ההיגד ״זה לא פוליטי״ הוא צורה של הטבלת עניין אל הפוליטי, התחום הפוליטי כולל גם את מה שהוגדר במפורש כמצוי מחוצה לו. הפרדוקס ייעלם אם נתייחס אל הפוליטי לא כאל תחום אלא כאל תכונה שקיומה מוגבל לאקט הייחוס שלה: האקט המייחס את תכונת ה״פוליטי״ לעניין מסוים.

הפוליטי איננו תחום או ספֵרה או ״שדה״ אלא תכונה המיוחסת לעניין ומתקיימת בו בזכות אירוע הפרובלמטיזציה של השלטון או של אחד מפניו. אבל התכונה המוענקת אינה שוכנת בעניין הפוליטי, לא במעשה ולא בשיר, לא ברצח ולא בהכרזה. היא מוענקת לדבר בלי לדבוק בו. בהיותו תכונה, הפוליטי לעולם איננו חלק ממהות העניין. הוא תכונה המוענקת מבחוץ, במעשה האמירה, במחווה, באקט המייחס. היא שׂוֹרָה על העניין הפוליטי כל זמן ששׂוֹרָה עליו ההיגד הפומבי המציג אותו בזיקתו לשלטון ומציג באמצעותו את השלטון או את אחד מפניו כבעייתיים. הפוליטי הוא תכונה שתלויה בקיומו של אירוע (האמירה, הייחוס, הפירוש, ההצגה בפומבי) ומתקיימת רק בזמן האירוע.

האירוע לבדו אינו מספיק וגם לא התכונה לבדה: התכונה זקוקה לאירוע המייחס אותה לעניין שיופיע כפוליטי; האירוע צריך לייחס לו את הפוליטי כתכונה. לכן, כדי שהפוליטי יופיע כתכונה בת קיימא מוכרחים לחזור על האמירה, לשחזר את האירוע, להציג שוב את הדבר הפוליטי בזיקתו לשלטון ואת השלטון כבעייתי. החזרה איננה בהכרח על המשפטים עצמם, על מרכיבי ההיגד או על טון הניסוח, אלא על הצגת הזיקה לשלטון והצגת השלטון כבעייתי. הדיבור הפומבי יכול להטביל כל עניין כפוליטי, אבל הוא אינו יכול לתחזק לבדו את הפוליטיות של העניין. זו זקוקה להפעלה מחדש (re-enactment) של הזיקה לשלטון ושל הפרובלמטיזציה הפומבית שלו. הפוליטי כתכונה זקוק לחזרה על ההטבלה לפוליטי והיא מצדה זקוקה לקיום — מתמשך או נולד מחדש — של רבים הנועדים יחד בתור ציבור. מכאן שהפוליטיות של דבר־מה נמצאת או שוכנת בחזרה על אקט שבו הוא מוטבל לפוליטי.[4]

[4] כאמור, האמירה המפורשת ״זה [לא] פוליטי״ איננה הכרחית לקיומו של רגע ההטבלה אל הפוליטי, אבל היא מספקת לו תבנית פרדיגמטית.

ב.

מן הדברים שנוסחו עד כה נובעים שלושה תנאים הכרחיים לקיומו של דבר־מה בתור עניין פוליטי:

א. העניין הפוליטי מופיע ומתקיים תמיד ביחס לשלטון או ליחסי כוח שהשלטון מסדיר או אמור להסדיר. כשמופיע הפוליטי השלטון תמיד־כבר שם. הרבים שהופכים לציבור פוליטי שבקרבו מופיע השלטון כבעייתי הם תמיד־כבר נשלטים, כפופים לאיזה שהוא שלטון, אחד לפחות. הארטיקולציה של השלטון והפרובלמטיזציה שלו באקט ההטבלה לפוליטי מגלות את השלטון כקודם לפוליטי ואת הפוליטי כפרזיטי לשלטון. בניגוד למה שמניחה תפיסת האמנה החברתית, הפוליטי איננו קודם לשלטון וגם אינו מתכונן יחד אתו באירוע של כינון משותף. הוא מאוחר לו, כמו רפלקסיה של דמות המאוחרת לדמות וכמו רפלקסיה במחשבה המציבה מחשבה קודמת בתור מושא שלה.

ב. עניין פוליטי מופיע ומתקיים רק עד כמה שהשלטון או היבט שלו מופיעים כבעיה. שלטון מופיע כבעיה גם מתוך הלגיטימציה המפורשת שלו או באמצעות שכפול מאשר (אפירמטיבי) של יחסי הכוח, מפני שאלה נעשים בתגובה לקריאת תיגר על השלטון או מתוך הטרמה של קריאת תיגר כזאת.

ג. עניין פוליטי מופיע ומתקיים רק עד כמה שהפרובלמטיזציה של השלטון היא פומבית, חשופה לרבים.

אפשר להבהיר את שלושת התנאים האלה באמצעות שלילת המצב ההופכי, שבו הם אינם מתקיימים.

א. לא כל פרובלמטיזציה של יחסי כוח היא אירוע פוליטי, גם אם הפרובלמטיזציה עצמה פומבית. מה שהופך את הפרובלמטיזציה הפומבית לפוליטית הוא קיומה של ציפייה להסדרת יחסי הכוח. יחסי כוח מזדמנים, שאין מי שיסדיר אותם ואין מי שימנע אותם ואין מי שירשום את התבנית שלהם כדי שיהיה אפשר להסדיר אותם, עשויים להיות עניין לתמיהה, לביקורת או למשא ומתן בין רבים, אבל בכך לא די כדי שהפרובלמטיזציה שלהם תהיה פוליטית. למשל, ציבור צופים בהופעה עשויים להתקוטט על סדר הישיבה, או לנסות למשטר צופים רעשנים במיוחד, ואפילו להיעזר בסדרנים שבאולם. זה עדיין איננו אירוע פוליטי מפני שליחסי הכוח בין הצופים השקטים לצופים הרעשנים אין דפוס קבוע, מפני שנוכחות השלטון שמגלמים הסדרנים נתפסת כמובנת מאליה, ומפני שאי־הסדר שנוצר אינו נתפס כבעיה של השלטון אלא כביטוי להתנהגות פסולה של מקצת מן הצופים. רק כשהאירוע ילווה בפרובלמטיזציה פומבית של השלטון שאמור לשמור על הסדר הוא יהפוך לפוליטי.

ב. מעשה או אמירה או יחס שמבטאים זיקה לשלטון אבל אינם מציגים אותו (או פן שלו, או את יחסי הכוח שהוא מסדיר או אמור להסדיר) כבעייתיים אינם פוליטיים. חותמת דואר, שטר כסף, "כן המפקד", דרך המלך, שאלות ותשובות בין שוטר גבול למהגר או תייר

בשדה התעופה — כולם נושאים את חותם השלטון ובאף אחד מהם השלטון אינו מופיע כבעייתי. הם מגלמים את השלטון ומשכפלים אותו ואת יחסי הכוח שהוא מופקד עליהם בלי לערער על האופי המובן מאליו של השׂתררות השלטון והתנהלותו, בלי שיופיע באמצעותם אותו מרווח שמבעדו מתגלה השלטון (או אחד מפניו) כבעייתי. כדי להעניק להם אפיון פוליטי צריך להצביע עליהם ולהצביע באמצעותם על השלטון המגולם בהם כבעייתי.

ג. מעשה, אמירה או יחס שמציגים את השלטון כבעיה בחשאי, ברשות היחיד, ביחסים שבינו לבינה, ובלי כל ביטוי פומבי, אינם פוליטיים. סקס אחר נעשה עניין פוליטי רק אם מספרים עליו לחברים. המעשה עשוי להיות בעיה של השלטון (תככנות, קשר סודי לרצח המלך), אבל עד שלא יוצג ברבים, עד שלא יופיע ציבור שיהיה נמען להיגד המציג את השלטון כבעייתי, המעשה לא יהיה בעל משמעות פוליטית. לא כל בעיה של השלטון היא בעיה פוליטית (אבל כל בעיה פוליטית היא תמיד גם בעיה של השלטון).

ג.

לכאורה הרבים קודמים לשלטון, השלטון הוא צורת ארגון מסוימת של השותפות שלהם, ולכן הפוליטי, שעשוי לציין את העניין המשותף, קודם לשלטון. הרַבִּים רַבִּים ומִתְרַבִּים, מתכנסים ומתפזרים, מתקבצים ונחלקים, נלחמים ומתפייסים, עובדים יחד ולחוד, עסוקים בחילופי דברים (בכל משמעויות הביטוי), בהתקשרות ובתקשורת, מתפרנסים זה מזה וזה על חשבון זה, לומדים זה מזה, עוזרים ונעזרים. אבל בלי הסדרה של היחסים ביניהם הרבים היו מתפזרים, המגעים היו משתנים בלי הרף, היה בלתי אפשרי להחליף כלום, החזרה של היות־עם־בצד־ומול אחרים לא היתה אפשרית, אי־אפשר היה לחשוב את היחד, ומובן שהקיום יחד־ברבים לא היה יכול להופיע כבעיה. במובן הכללי ביותר שלה, הסדרה היא הכפפה של רבים לאותן תבניות של יחסים, שחלקן או כולן נתונות בתוך סכמה קבועה פחות או יותר (לזמן מה לפחות) של יחסי כפיפות בין רבים למעטים.

ההגדרה המוצעת כאן הופכת את הפוליטי לתכונה של אירועים, מעשים ויחסים שהיא פרזיטית — נספחת, נלווית, מאוחרת — לעצם קיומו של שלטון. אבל מכאן לא נובע שאפשר להעמיד את הפוליטי על מהות השלטון או על היחסים שהוא מגלם או על סדר היום שהוא מכתיב. הפוליטי מניח התייחסות לשלטון, אבל לא השלטון קובע את טיב ההתייחסות הזאת אלא הרבים שהופכים לציבור פוליטי. הפוליטי הוא התייחסות, נקודת מבט, תיאור מצב, ציפייה, תביעה שאינה יכולה לעלות בקנה אחד עם אלה של השלטון, מפני שכאשר יופיע השלטון כבעייתי זה יהיה בדיוק מה שיוצב בסימן שאלה: התייחסות השלטון לעצמו, נקודת המבט שלו, הציפייה שלו מהנשלטים, התביעות שלו וכיוצא באלה. ומכיוון שמדובר ברבים אין התייחסות אחת ואין דרך אחת לארגן את ההתייחסויות המרובות.

גם עניין פוליטי מבודד הוא תמיד רגע של החדרת הבדל לתוך מה שמבקש להיות אחד. השלטון המוצג כבעייתי מוצג כזהות המכילה הבדל: השלטון איננו מה שהוא אמור

להיות; הוא אינו אמור להיות מה שהנו. אבל העניין הפוליטי אף פעם אינו מבודד. הוא תמיד ברבים, בין רבים, נתון לחסדי הרבים. כשמופיע — תמיד בפומבי — ההיגד המטביל עניין כפוליטי, מוצגת בעיה המזמינה תגובה. השלטון עשוי להגיב, בדרך אחת או יותר, הרבים עשויים להגיב באין־ספור דרכים, שרק חלקן מתוזמרות (באמצעות המפלגה, אמצעי התקשורת וכדומה). הדרך היחידה לבטל את הריבוי הזה או לצמצמו באופן משמעותי היא דיכוי: של חופש הביטוי, של חופש ההתאגדות, של התנאים לקיומו של ציבור.

העניין הפוליטי הוא עניין בשלטון, אבל תמיד גם עניין בשינוי שלו. העניין בשלטון כולל גם עניין לתפוס את השלטון ועניין לאשר את השלטון כפי שהנו, מפני שלמעשה הם מבקשים לסלק את הפרובלמטיזציה של השלטון או לשנות את התנאים המצמיחים אותה כדי לבטלה. העניין המדויק של השלטון הוא להישאר בדיוק כפי שהוא, או להיות ליותר ממה שהוא כרגע כדי להגיע למצב שאותו ראוי לשמר. לכן העניין האמיתי של השלטון הוא ביטול הפוליטי או לפחות ריסונו, השתלטות על הריבוי והגבלת הצורות שהוא עשוי ללבוש. השלטון רוצה עוד מעצמו; הפוליטי מבקש שלטון שונה מכפי שהוא.

פתחנו בהיפוך של שמיט ונסיים בהיסט של היידגר. הפוליטי הוא אופנות אפשרית ולא הכרחית של קיום. Dasein הוא יש שישותו היא בעיה בשבילו, קובע היידגר, כלומר פרובלמטיזציה של ההיות היא אופן ההיות של Dasein. פרובלמטיזציה פומבית של דרכי השלטון היא אופן אחד, לא הכרחי של היות כפוף לשלטון.